

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СУБСТАНТИВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ НА КАРТАХ АТЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Л. В. Рябець, кандидат філологічних наук,

в. о. завідувача відділу діалектології

Інституту української мови НАН України

(Київ, Україна)

e-mail: riabetslv@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4829-715X

Статтю присвячено аналізу особливостей представлення субстантивної словозміни в українських діалектах на картах Атласу української мови. На прикладі морфологічного рівня схарактеризовано принцип відображення мовних явищ, записаних за «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови», на картах атласу.

Закцентовано увагу на зростанні інтересу українських діалектологів до укладання регіональних атласів, які завдяки густій мережі мають змогу системніше, ніж загальномовний атлас, подавати інформацію про побутування окремих мовних явищ на певній території. Зауважено на потребі використовувати для фіксації діалектного матеріалу не лише спеціальні програми-питальники, а й широкі наративи, адже саме великі масиви діалектних текстів разом із лінгвістичними атласами дають змогу формувати надійну фактичну базу діалектного матеріалу й відкривають перспективи для системного опису особливостей словозміни в говорах.

***Ключові слова:** субстантивна словозміна, українські діалекти, лінгвістична карта, морфологічний рівень, Атлас української мови, питальник.*

Актуальність дослідження полягає в необхідності привернути увагу діалектологів до проблеми представлення явищ морфологічного рівня, зокрема діалектної іменникової словозміни, на лінгвістичних картах, щоб показати просторові особливості їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українському мовознавстві в останні десятиліття ХХ ст. та початку ХХІ ст. помітно зріс інтерес до лінгвогеографії, про що свідчить поява низки регіональних атласів (Т. В. Назарова «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті», 1985; М. В. Никончук «Лексичний атлас Правобережного Полісся», 1994; К. Ф. Герман «Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія», 1995; «Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова», 1998; І. В. Сабодош «Атлас ботанічної лексики української мови», 1999; Г. І. Мартинова «Лінгвістична географія Правобережної Черкащини», 2000; Р. С. Омельковець «Атлас західнополіських назв лікарських рослин», 2003; В. М. Куриленко «Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах», 2004; А. О. Скорофатова «Атлас назв корисних рослин в українських східнословобожанських говірках», 2009; Р. С. Зінчук «Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках», 2010; А. О. Колесников «Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю», 2016; Д. А. Марєєв «Атлас східнополіських говірок», 2019 (електронне видання); Н. Б. Клименко «Атлас побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донеччини», 2020 та ін.). У кожному атласі не тільки представлено новий, зібраний за спеціальною програмою та систематизований діалектний матеріал, але й зреалізовано спробу поглибити теорію лінгвогеографії (уже самі назви атласів свідчать про їхній монорівневий характер та поліпроблемність).

Мета дослідження – описати особливості представлення іменникової діалектної словозміни на картах Атласу української мови.

Матеріали й методи. Джерелами описового дослідження слугували карти Атласу української мови, Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови, а також регіональні лінгвогеографічні праці.

Результати дослідження та їх обговорення. Фонетичний та граматичний мовні рівні до недавнього часу вважалися найнадійнішим джерелом інформації для визначення кордонів діалектів через їхній «консерватизм», мінімальну залежність від екстра-лінгвістичних чинників та суттєвий динамізм складу діалектної лексики й семантики (до такого висновку дійшли свого часу й російські діалектологи за результатами картографування російських говорів [1]).

Широке коло питань розв'язують загальномовні атласи; метою Атласу української мови [2] (далі – АУМ) було побудувати за допомогою графічних засобів синхронну ареальну проєкцію української мови в системно-структурних зв'язках елементів з урахуванням їхньої діахронії.

«Атлас української мови є етапом у розвитку українського і слов'янського мовознавства; він об'єднує відомі й велику кількість таких нових точно локалізованих і взаємопов'язаних свідчень про українські діалекти, що становлять основу якісно нового дослідження історії української мови, її зв'язків з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами, етимологічних, ономастичних, історико-культурних, глото- і етногенетичних студій», – так схарактеризовано Атлас української мови в енциклопедії «Українська мова» [3, с. 36]. І це справді так, бо саме в цій фундаментальній праці вперше в україністиці й славистиці було відтворено просторову неоднорідність і змінність української мови.

Лінгвогеографічна інформація про українську мову, яку містить АУМ (Атлас охоплює свідчення про локальні особливості української мови з 2500 н. п.; він містить понад 1200 карт і матеріалів та коментарів до них), є базою для глибокого вивчення історії мови, перспективного моделювання її розвитку в різних сферах функціонування. Опублікований у 1984–2001 рр. АУМ відображає діалектну диференціацію української мови 50–70-х рр. ХХ ст., окреслює межі поширення одиниць діалектного членування, співвідношення в структурі говорів елементів, спільних для діалектів і літературної мови. Методологічно АУМ має новаторський характер. Його відчутні переваги порівняно з національними атласами інших слов'янських мов щодо обсягу, точності передавання та глибини інтерпретації матеріалу засвідчили численні рецензії й відгуки славистів різних країн світу.

В АУМ найбільшу кількість карт присвячено явищам фонетики, значна частина – лексиці та морфології і досить скромно представлені синтаксис та акцентологія. Про такі вади та їх усунення зазначено у вступі до I тому АУМ: «Укладачі атласу намагалися компенсувати зазначені вади, відбираючи для картографування максимальну кількість зафіксованих матеріалом АУМ розрізень, зокрема й не передбачених Програмою, що значно розширило лінгвістичний обсяг атласу. Так, фонетичні карти склалися на основі матеріалу як відповідного розділу програми, так і з інших її розділів (морфології, синтаксису, лексики). Граматичний матеріал меншою мірою доповнювався іншими розділами, однак відповіді з лексики виявили деякі не передбачені Програмою явища словотвору; відповіді на питання фонетики і синтаксису дали додатково кілька карт із словозміни» [2, I, с. 9]. Отже, навіть така фундаментальна праця не змогла відобразити весь спектр діалектних відмінностей українського континууму.

Зупинімося докладніше на питанні репрезентації в Атласі української мови явищ морфологічного рівня, зокрема – наскільки повно відображено в ньому субстантивну діалектну словозміну. Серед явищ морфології в АУМ представлено й свідчення про словозміну іменника. Хоч вивчення іменних форм (їхньої географії, генези, причин трансформації) посідало одне з центральних місць на всіх етапах розвитку української діалектології, знайшло відображення в монографічних (описових) та лінгвогеографічних дослідженнях, усе ж інформацію про відмінювання іменників у діалектах не можна

вважати вичерпною. На жаль, на сьогодні є вкрай мало лінгвогеографічних праць, які б охоплювали широке коло граматичних питань (і, вужче, морфологічних). Вочевидь, це зумовлено труднощами експлорації, узагальнення й представлення такого матеріалу у формі лінгвістичних карт. Лексичні явища легше надаються до картографування, методика розроблення питальника чи спеціальної програми, збирання й опрацювання лексичного матеріалу має багатші традиції.

У «Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» [4] (далі – Програма) проблемі відмінювання іменників відведено 32 питання (із 464 питань Програми). Як результат – в АУМ маємо досить багато карт, присвячених просторовому протиставленню відмінкових форм іменника. У I томі їх 43, у II – 38, у III – 23. Додаткову інформацію дають комплексні карти кожного з томів атласу. Але навіть масштабність національного атласу не відображає повністю різноманітність відмінювання іменників у говорах.

Одне з головних завдань укладачі АУМ вбачали у з'ясуванні членування українських діалектів, визначенні меж поширення характерних для говору явищ, маючи на меті якомога повніше дослідити характерні відмінності українських говорів. Тому особливу увагу надавали показовим явищам, на яких акцентували дослідники. Зокрема, у кожному з 3-х томів АУМ є карти, що відображають відповідь на питання 302 Програми щодо форми називного відмінка парних іменників (*вуса, рукава, ворота* та ін.): у I – к. 212, 213, у II – к. 189, у III – к. 56. Форми родового відмінка однини іменника *сир* (питання 282 Програми) представлені в I (к. 193) та III (к. 52) томах АУМ. Відповіді на питання 303 Програми картографовано й представлено лише в II томі АУМ на к. 193: «Форми називного відмінка іменників чоловічого роду з основою на [к], [х]» (*воу^лки, паруб^лки, сніва^лки, пасту^лхи, друзі*). А питання про форму родового відмінка іменників (питання 284 Програми) – географічних назв – не відображено в жодному з томів атласу. Навпаки, питання 312 Програми («*Наших хат, стріх, сестер, баб...*») представлено в I томі АУМ картою № 219 «Родовий відмінок множини колишніх іменників *-а-основ*» (на прикладі іменника *хата*), у III томі – картою № 57 «Родовий відмінок множини двоскладових іменників *-а-основ* з кореневим [о]» (на прикладі іменників *ко^лза, но^лра, со^лва*), а в II томі – двома картами: № 195 «Родовий відмінок множини іменника *баба*» та № 196 «Родовий відмінок множини колишніх іменників *-а-основ*» (на прикладі іменників *со^лва, ко^лза, хво^лроба*). Повніше субстантивну словозміну представлено в монографічних працях, орієнтованих на її системний аналіз (М. І. Зубрицька [5], Л. В. Рябець [6], Р. С. Зінчук [7] та ін.).

Активний розвиток в останні роки української діалектної текстології, поява збірників діалектних текстів суттєво розширили інформацію про систему субстантивної словозміни в діалектах української мови. Робота з питальником і діалектним текстом дає змогу дослідникові якомога повніше описати функціонування окремого слова в говорі, простеживши поширення практично всіх його форм; важливо, що зафіксовані ці форми не як відповіді на спровоковані питання, а взяті з вільного вжитку в потоці мовлення. Наприклад, у невеликому фрагменті тексту (тематично розповідь присвячена історії життя реципієнта, його біографії) із слобожанського говору зафіксовано форми родового відмінка однини (*іс:у^лс'ід'н'ого се^лла*) [8, с. 190] і множини (*з у^лс'іх сел*) [8, с. 185], знахідного відмінка однини (*ў су^лс'ід'н'е се^лло*) [8, с. 186] та місцевого відмінка однини (*ў ц'ому се^лл'і*) [8, с. 192] і множини (*ў наші^лх селах*) [8, с. 191].

Нині дослідники приділяють багато уваги випрацюванню методики фіксації й систематизації діалектного матеріалу, зокрема й граматичних форм у говірках. Зокрема, А. О. Колесников у своєму дослідженні полідіалектного ареалу межиріччя Дністра й Дунаю зосередив увагу на інноваційних підходах до вивчення діалектної граматики, зокрема на зіставленні матеріалів, записаних за питальником і зафіксованих у текстах спонтанного мовлення. Зроблені паралельно записи текстів і записи матеріалів за спеціальними програмами посилюють емпіричну базу дослідження, бо саме залучення

різних джерел інформації в діалектологічному дослідженні є кроком у досягненні повноти фіксації цілісних свідчень про говірку та їхнього системного вивчення [9, с. 128].

Висновки й перспективи. Отже, в АУМ, як і в інших лексикографічних працях (регіональних) та й більшості монографічних, зафіксовано, описано й проаналізовано здебільшого відмінні від літературної норми форми. Саме такий підхід тривалий час домінував в українській, російській та й білоруській діалектології, що створювало мозаїчну картину: записані й прокоментовані одні словоформи окремих говірок виявилися незаписаними й невідзначеними в інших говірках. До уваги брали окремі форми, окремі відмінки іменника.

Усе ж одним із головних завдань АУМ було питання членування українських діалектів, установлення меж поширення характерних для того чи того говору явищ, а сама Програма не була розрахована на повноту опису граматичної системи якої-небудь говірки, а мала на меті якомога повніше й ґрунтовніше простежити характерні відмінності між українськими говорами, тобто особливий інтерес становили явища яскраві, показові. Увагу було концентровано на важливіших просторових протиставленнях у галузі словозміни іменника.

Нині випрацювання методик фіксації, репрезентації та збереження діалектного матеріалу (зокрема й у вигляді лінгвістичних карт та їх зібрань – атласів), узятого з великих масивів діалектних текстів, формують надійну фактичну базу діалектного матеріалу й відкривають перспективи для системного опису особливостей словозміни в говорах.

Список використаної літератури

1. Вопросы теории лингвистической географии / под ред. Р. И. Аванесова. Москва : Изд-во АН СССР. 1962. 254 с.
2. Атлас української мови : В 3 т. / АН Української РСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні та ін. ; редкол. : І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ, 1984. 91 с., 350 арк. карт; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ, 2001. 267, [4] с., 183 арк. карт.
3. Гриценко П. Ю. Атлас української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2007. 856 с.
4. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. Київ : Вид-во АН УРСР, 1949. 120 с.
5. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський державний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1992. 19 с.
6. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центрально-полісько-середньонаддніпрянської суміжності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 1999. 17 с.
7. Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Волинський національний ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. 20 с.
8. Говірки Східної Слобожанщини : збірник діалектних текстів / упоряд. В. В. Лєснова ; за заг. ред. П. Ю. Гриценка. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 304 с.
9. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл, 2015. 676 с.

References

1. Avanesov, R. I. (Ed.) (1962). *Voprosyi teorii lingvisticheskoy geografii* [Questions of the theory of linguistic geography]. Moskva : Izd-vo AN SSSR, 254 (In Russ.).
2. *Atlas ukrainskoi movy* [Atlas of the Ukrainian language]: V 3 t. T. 1. Polissia, Serednia Naddnyprianshchyna i sumizhni zemli (1984). Kyiv, 91; T. 2. Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli (1988). Kyiv, 520; T. 3. Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomoria i sumizhni zemli (2001). Kyiv, 267 (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P. Yu. (2007). *Atlas ukrainskoi movy* [Atlas of the Ukrainian language]. *The Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv, 36 (in Ukr.).
4. *Prohrama dlia zbyrannia materialiv do dialektolohichnoho atlasa ukrainskoi movy* (1949) [A program for collecting materials to a dialectological atlas of the Ukrainian movi]. Kyiv : Vyd-vo AN URSR, 120 (in Ukr.).
5. Zubrytska, M. I. *Boikivska imennykova slovozmyna* [Boykiv noun inflection]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 19 (in Ukr.).

6. Riabets, L. V. Slovozmyna imennyka v hovirkakh tsentralno-polisko-serednonaddnyprianskoi sumizhnosti [Word change of noun in the dialects of the Central Polissya-Middle Dnieper adjacency]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 17 (in Ukr.).

7. Zinchuk, R. S. Slovozmyna imennykiv u zachidnopoliskykh hovirkakh [Word change of nouns in West Polish dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Lutsk, 20 (in Ukr.).

8. Liesnova, V. V. (Conductors). Hrytsenko, P. Yu. (Ed.) (2013). Hovirky Skhidnoi Slobozhanshchyny [Dialects of Eastern Slobozhanshchina] : zbirnyk dialektnykh tekstiv. Luhansk : DZ «LNU im. Tarasa Shevchenka», 304 (in Ukr.).

9. Kolesnykov, A. O. (2015). Morfolohiia ukrainskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects : origin and dynamics]. Izmail : SMIL, 676 (in Ukr.).

L. V. RIABETS. FEATURES OF NOUN INFLECTION'S PRESENTATION IN UKRAINIAN DIALECTS ON THE MAPS OF THE ATLAS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Summary. Introduction. *The article deals with the analysis of the features of the noun inflection's presentation in the Ukrainian dialects on the maps of the Atlas of the Ukrainian language. Special attention is paid to the principle of representation of the linguistic phenomena, recorded under the "Program for collecting materials for the dialectological atlas of the Ukrainian language". The mentioned principle by the morphological level on the atlas maps is characterized.*

Purpose. *In particular, the article is devoted to the question of the representation of the phenomena of the morphological level in the Atlas of the Ukrainian language. How fully the substantive dialectal inflection is reflected in it. Among the phenomena of morphology in the AUL is evidence of the noun's inflection. Although the study of noun forms (their geography, genesis, reasons for transformation) occupied one of the central places at all stages of development of Ukrainian dialectology, was reflected in monographic (descriptive) and linguogeographical studies, information on the declension of nouns in dialects can't be considered exhaustive. Unfortunately, today there are very few linguistic and geographical works that would cover a wide range of grammatical issues (and, more narrowly, morphological). Obviously, this is due to the difficulties of exploitation, generalization, and presentation of such material in the form of linguistic maps. Lexical phenomena are easier to provide for mapping, the method of developing a questionnaire or a special program, collecting and processing lexical material has a richer tradition. One of the main tasks of the authors of AUL was to clarify the division of Ukrainian dialects, to determine the boundaries of the distribution of phenomena characteristic of speech, with the aim of exploring as fully as possible the characteristic differences of Ukrainian dialects. Therefore, special attention was paid to demonstration phenomena, on which researchers focused.*

Results. *However, one of the main tasks of AUL was the question of articulation of Ukrainian dialects, setting boundaries for the distribution of phenomena characteristic of a particular language, and the Program itself was not designed to complete the grammatical system of any dialect but aimed to trace as fully and thoroughly as possible differences between Ukrainian dialects. That is, of particular interest were the phenomena of bright, revealing. Attention was focused on the more important spatial oppositions in the field of noun inflection.*

Emphasis is placed on the growing interest of Ukrainian dialectologists in compiling regional atlases, which, thanks to a dense network, have the ability to more systematically than the general language atlas, to provide information about the existence of certain linguistic phenomena in a given area.

Conclusion. *It is noted that it is necessary to use not only special interrogative programs but also broad narratives for fixing dialect material. After all, it is large arrays of dialect texts together with linguistic atlases that allow forming a reliable factual base of dialect material and open perspectives for a systematic description of the peculiarities of word change in speech.*

Key words: *Ukrainian dialects, the Atlas of the Ukrainian language, noun inflection's, substantive dialectal inflection, the grammatical system of dialect, linguogeographical studies.*

Надійшла до редакції 14.09.20

Прийнято до друку 20.10.20